

УДК 376.1-056.264-053.4:81'342:371.335-371.382

Чебану Н.С.
ОЗНЗ Бишівська ЗОШ I–III ступенів

РОЗВИТОК ФОНЕМАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ З ДИСЛАЛІЄЮ

Анотація. Існує низка мовленнєвих порушень у дітей, що суттєво впливають на продукування й розуміння мовлення. Одним із найсерйозніших комунікативних порушень, описаних у працях із мовної патології, є дислалія, що представляє дефіцит під час виробництва звуків. Попри широке визнання проблеми, досі не існує загальноприйнятого підходу до психолінгвістичної корекції цього розладу. Проблема формування фонематичних процесів у дітей із дислалією є однією з найважливіших у логопедії. У статті розглянуто основні аспекти корекційної роботи з удосконалення шляхів подолання дислалії. Проаналізовано та відстежено систему корекційної роботи. Описанні особливості розвитку фонематичних процесів у дітей початкової школи, які мають вади мовлення, та розглянуті етапи, методи і прийоми корекційної роботи з такими дітьми.

Ключові слова: фонематичне сприймання, фонематичне уявлення, фонематичний аналіз і синтез, дислалія, корекція звуковимови.

Chebanu Natalia
Byshiv Secondary School I–III degrees

THE DEVELOPMENT OF PHONEMATIC PROCESSES IN PUPILS IN PRIMARY SCHOOL

Summary. Full language acquisition is a prerequisite for the comprehensive development of the child's personality. Gaining interest in the language, creating conditions for independent observation of it, for the development of preschoolers' speech occurs on the basis of the formation of linguistic generalizations and elementary awareness of the phenomena of language and speech. The initial link to mastering literacy is to master the ability to perform sound analysis of words. To accurately determine the sound composition of the word, the child must master the mental action of isolating individual sounds of the word, correlating them with the generalized phoneme phonemes, and determine their sequence and number. The problem of phonemic processes formation in children with speech impairment is one of the most important in speech therapy. It encompasses cultivating a culture of speech hearing, developing the ability to recognize a particular sound in a word, to analyze the sound composition of a word. There are a number of speech disorders in children that significantly affect the production and understanding of speech. One of the most serious communicative disorders described in works on speech pathology is dysplasia, which is a deficiency in the production of sounds. Despite the widespread recognition of the problem, there is still no conventional approach to psycholinguistic correction of this disorder. Violations are analyzed from a psycholinguistic standpoint, which takes into account both the theoretical background and empirical intelligence in the field. This study aims to theoretically analyze the phenomenon and evaluate the approaches developed by other scientists. The article deals with the main aspects of corrective work on improving the ways of overcoming dysplasia in elementary school students. The system of collecting work of speech therapist teacher is analyzed and monitored. The peculiarities of the development of phonemic processes in elementary school children with speech defects are described, and the stages, methods and techniques of corrective work with such are discussed.

Keywords: phonemic perception, phonemic representation, phonemic analysis and synthesis, dyslalia, sound correction.

Постановка проблеми. Щороку збільшується кількість дітей початкової школи з мовленнєвими порушеннями у вигляді фонетико-фонематичного та загального недорозуміння мовлення. Розлади мовленнєвого розвитку негативно впливають на психічний стан дитини, на формування особистості дитини, викликають специфічні особливості емоційно-вольової сфери, сприяють розвитку негативних якостей характеру, а саме сором'язливості, нерішучості, замкнутості, почуття неповноцінності тощо. Все це негативно впливає на оволодіння рідною мовою, на успішність навчання в цілому, на адаптацію в самостійному житті, на реалізацію потенційних можливостей. Необхідними передумовами для навчання української мови учня початкової школи є: сформоване фонематичне сприймання, правильна вимова всіх звуків рідної мови, а також наявність елементарних навичок звукового аналізу. Сьогодні перед вчителями-логопедами стоїть завдання підвищити ефективність корек-

ційно-розвивального процесу в початковій школі через коректне включення в повному обсязі і з більшою функціональністю ігрової діяльності в сучасний логопедичний навчальний простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему корекції мовлення у дефектологічній науці досліджували: Т. Ахутіна, Л. Виготський, Є. Вінарська, Т. Власова, Л. Волкова, А. Колупаєва, Р. Левіна, І. Марченко, О. Ревуцька, Є. Соботович, В. Тарасун, О. Паскаль, М. Шеремет та ін. Учені визначили доцільні ігрові прийоми, розробили ефективні методики корекції мовлення дітей шкільного віку із фонетичним та загальним недорозвитком мовлення [6]. Ю. Пінчук головною метою корекційної логопедичної роботи при дислалії вважає формування у дитини уміння правильно (відповідно до літературної норми) вимовляти звуки мови в будь-якому за ступенем складності мовленнєвому матеріалі в різних умовах спілкування. Починаючи корекцію звуковимови, кожен спеціаліст прагне вибрати найбільш

короткий і ефективний шлях навчання дитини, добираючи цікаві для дитини види роботи, які сприяють підвищенню пізнавальної активності учня та допомагають уникнути перевтоми [3].

З метою розвитку слухової уваги і пам'яті, спрямованості уваги на фонологічну структуру слова, удосконалення слухового та слухо-просторового гнозису, навичок слухового контролю, що є передумовою оволодіння фонетико-фонематичною складовою мовлення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Одним із найсерйозніших комунікативних порушень, описаних у працях із мовної патології, є дислалія (алалія), що представляє дефіцит під час виробництва звуків. Попри широке визнання проблеми, досі не існує загальноприйнятого підходу до психолінгвістичної корекції цього розладу. Відтак виникає нагальна потреба у всебічному дослідженні фонематичного порушення та розгляді підходів до корекційної роботи при дислалії.

Формулювання цілей статті. Висвітлення особливостей розвитку фонематичних процесів у учнів початкової школи, які мають дислалію, та етапів корекційної роботи з такими дітьми.

Виклад основного матеріалу. До фонематичних процесів відносять: фонематичне сприймання; фонематичне уявлення; фонематичний аналіз і синтез.

Фонематичне сприймання – це процес прийому, розрізнення звуків мовлення за фізичними та акустичними ознаками, розпізнавання в них загальних звукотипів (фонем). Фонематичне сприймання лежить в основі розуміння мовлення та засвоєння мови [5].

Фонематичне сприймання проходить два етапи у своєму розвитку, відповідно до чого розрізняють його сенсорний та перцептивний рівні.

На сенсорному рівні сприймання мовлення слуховий аналізатор здійснює аналіз сприйнятих мовних сигналів (слів), унаслідок чого стає можливим розрізнення звуків мовлення за їхніми фізичними, акустичними ознаками і повторення цих звуків на імітаційному рівні (В. Орфінська, Є. Собонович, Л. Чистович).

Перцептивний рівень сприймання характеризується розрізненням звуків мовлення за узагальненими (смыслорозрізнювальними) ознаками. Сформованість цього рівня сприймання (фонематичного слуху) зумовлює стабілізацію звукового складу слова.

Фонематичне уявлення – внутрішні, узагальнені за акустичними та артикуляційними ознаками звукові образи слів, здатність сприймати кожний мовленнєвий звук у різних варіантах його звучання, що дає змогу правильно використовувати звуки для розрізнення слів [3]. **Мета роботи** з розвитку фонематичного уявлення полягає в тому, щоб навчити дитину виділяти спільний звук у запропонованих словах з опором на слуховимовляння.

Фонематичний аналіз і синтез – розумові операції, що полягають у виокремленні звуків у словах та в поєднанні окремих звуків мовлення у слова. Мета цього етапу – вчити дітей складати слова з поданих звуків (букв).

Одним із найважливіших дефектів мовлення у дітей зі збереженим слухом, артикуляційним апа-

ратом і нормальним інтелектуальним розвитком є дислалія, або алалія. Дислалія – порушення звуковимови при нормальному слухові і збереженій іннервації мовленнєвого апарату [1, с. 69]. Розрізняють дві форми дислалії: функціональну і механічну (органічну). Функціональна дислалія – порушення звуковимови при відсутності органічних порушень в будові артикуляційного апарату і центральної нервової системи. Порушеною є вимова одного або кількох звуків.

При дислалії страждає фонемне оформлення при збереженні всіх інших операцій висловлювання. Це проявляється у спотвореній вимові звуків, заміні одних звуків іншими, змішуванні звуків і – рідше – елізії (пропуск звуків). Спираючись на дослідження в лінгвістиці, ці види порушень поділяються на дві категорії. Заміни і змішування звуків – фонологічні (Ф. Рау), або фонемні (Р. Левіна) дефекти, при яких порушена система мови. Спотворення звуків – антропофонічні (Ф. Рау), або фонетичні дефекти, при яких порушені вимовні норми.

Для логопедії, як педагогічної галузі знань, важливим є виділення ознак, суттєвих для логопедичного впливу, тобто яким є дефект – фонематичним чи фонетичним (Б. Гріншпун). З огляду на це, виділяють три основні форми дислалії: акустико-фонематичну, артикуляційно-фонематичну, артикуляторно-фонетичну.

Логопедична робота це педагогічний процес, тому вона керується загально-дидактичними принципами: виховного характеру навчання; науковості, систематичності і послідовності; доступності; наочності; свідомого ставлення до навчання і активності; міцності знань; індивідуального підходу. Крім того вона спирається і на спеціальні принципи: врахування етіології і механізмів мовленнєвого порушення; системності і врахування структури вади; комплексності і диференційованого підходу; поетапності розвитку; онтогенетичний; врахування особистісних особливостей; діяльнісного підходу; використання обхідних шляхів; послідовності і паралельності в роботі над звуками; формування мовленнєвих навичок в умовах живого спілкування.

При усуненні дислалії необхідно враховувати етіологічні фактори – біологічні і соціальні. Принцип комплексності реалізується у випадку з механічною дислалією, коли логопедичний вплив поєднується із ортодонтичним або оперативним. Дефекти звуковимови при дислалії, зумовлюються як недорозвитком фонематичних процесів, так і недорозвитком артикуляції. Застосовуючи принцип системності і врахування структури вади, логопедичний вплив спрямовується на ведуче порушення. Крім того, робота по усуненню вад мовлення керується онтогенетичним принципом.

На початку кожного навчального року, приступаючи до обстеження слухового сприйняття в дітей, необхідно ознайомитися з результатами медичного дослідження стану фізичного слуху дитини, щоб виключити сурдологічний дефект.

Проводимо обстеження за такими напрямками:

1. Обстеження звуковимови дітей.
2. Розрізнення звуків, близьких за артикуляцією та звучанням.

3. Виявлення готовності до звукового аналізу [1].

Дані логопедичного обстеження заносяться в мовленнєву карту, яку заповнює логопед на кожну дитину. Далі складається план індивідуальної корекційної роботи, у якому зазначаються основні напрями подолання фонетико-фонематичного недорозвитку у дітей. Логопедичний вплив здійснюється в наступних формах навчання: фронтальні, підгрупові та індивідуальні заняття, уроки, незалежно від етапу роботи.

Логопедична робота – складний динамічний процес, який передбачає різні етапи. В роботі з дислаліками обов'язково присутні наступні моменти: психологічна підготовка до сприймання нової інформації, засвоєння термінології, артикуляційної моторики, розвиток дрібної моторики пальців рук, мовленнєвого дихання, розвиток фонематичного слуху та сприймання, слухової пам'яті, розвиток мислительних операцій, усунення неправильної звуковимови, розвиток диференціювань у звуковимові, формування зв'язного мовлення.

Важливу роль у формуванні звуковимови відіграє чітка, скоординована робота артикуляційних органів, їх здатність швидко і плавно переключатись з одного положення на інше, а також здатність утримувати задану артикуляційну позицію. Отже, необхідно підготувати артикуляційний апарат до роботи по постановці звуків. Вироблення повноцінних артикуляційних рухів, поєднання їх у складніші уклади різних фонем досягаються роботою по таких напрямках:

1. Постановка звука.

2. Досконале відпрацювання відсутніх, або дефектних артикуляційних укладів.

Ця тривала робота виконується з кожною дитиною індивідуально. Систематична артикуляційна гімнастика являє собою комплекс виконуваних артикуляційних вправ. Основне її призначення – удосконалення артикуляційної метрики, зміцнення м'язів артикуляційних органів, вироблення повноцінних рухів, необхідних для правильної вимови. Гімнастика виконується, як індивідуально, так і колективно – великими групами чи підгрупами дітей.

Робота над усуненням таких недоліків повинна проводитись не стихійно, а плавно, поступово і послідовно. Щоб подолати мовленнєві порушення у дітей, вчителю-логопеду потрібно обирати такі методи та прийоми роботи, щоб дитина раділа своїм успіхам, прагнула розмовляти правильно. У своїй роботі надзвичайне значення надаємо грі, де діти є активними учасниками. Велике значення має використання наочності, адже мислення у дітей наочно-образне.

Роботу з розвитку у дітей фонематичних процесів умовно можна поділити на 6 етапів:

1 – упізнання немовленнєвих звуків;

2 – розрізнення звукокомплексів і звуків за висотою, тембром голосу, розрізнення однакових слів і фраз;

3 – розрізнення слів, близьких за звуковим складом;

4 – диференціація складів;

5 – диференціація фонем;

6 – розвиток навичок елементарного звукового аналізу [3, с. 44].

1 етап. На цьому етапі під час дидактичних ігор і вправ виявляють у дітей здатність упізнати і розрізнити немовленнєві звуки. Ігри «Коробочки, які шумлять»: у коробочки можна насипати пісок, крупу, горох, покласти гудзики. паперові кульки тощо. «Чудо звуки»: прослухати з дітьми аудіозаписи природних звуків: шум дощу, дзюрчання струмка, шум лісу у вітряний день, морський прибій. Можна ускладнити цю гру, коли дитині потрібно назвати, що звучало, та підібрати відповідну картинку або іграшку. Про правила гри треба заздалегідь домовитися.

2 етап. Коли діти навчаються розрізнити немовленнєві звуки, переходимо до розрізнення однакових слів, звукокомплексів і звуків, орієнтуючись на висоту, силу і тембр голосу. Ігри «Хто мене покликав?», «Хто це?», «Заводні іграшки», «Зіпсований телефон», «Озвуч картинку». Важливо проводити також вправи для розвитку голосу. Такі ігрові вправи необхідно проводити на добре знайомих дітям звуконаслідуваннях. Під час занять необхідно стежити за тим, щоб усі звуконаслідування дитина вимовляла на видиху.

3 етап. Діти вчать розрізнити слова, близькі за звуковим складом. Дітям демонструється картинка і чітко вимовляється слово «сік». Потім логопед називає картинку то правильно, то неправильно (вік, бік, тік, сік, пік, рік, сік) діти, почувши неправильну відповідь підбирають сигнальну картку. Аналогічно проводиться гра з іншими словами, спочатку легкими за звуковим складом, поступово слова ускладнюються. Можна використовувати такі ігри: «Що переплутав хлопчик?», «Групування за звучанням», «Придумай слово».

4 етап. На даному етапі дітей учать розрізнити склади, які відрізняються кількома чи одним звуком за акустично далекими чи близькими ознаками. Широко застосовується прийом промовляння серії складів з різними приголосними чи голосними звуками, а також складів різної структури: відкритих, закритих, без збігу та зі збігом приголосних. «Який склад зайвий?» «Відтвори ритм», «Впіймай склад».

5 етап. На цьому етапі діти вчать розрізнити фонемі рідної мови. Спочатку розрізняють голосні, потім – приголосні «Знайди спільний звук» Дитині пропонують визначити, який однаковий звук є в декількох різних словах. При вимовлянні слів треба чітко виділяти даний звук силою голосу, наприклад: «о-о-о-осінь», «о-о-о-окунь», «о-о-о-овочі», «Впіймай звук у слові», «Де звук», «Який звук я тягну?», «Зачаровані звуки». «Прикрашаємо шапочки»: метою даної гри є диференціювання звуків, наприклад, (с-ш) одну шапочку прикрашаємо картинками, у назвах яких є звук (с), а іншу із звуком (ш). і т. д.

6 етап. На цьому етапі основним є вироблення в дітей навичок звукового аналізу. Спочатку треба навчити дітей виділяти звук, який стоїть на початку слова, а згодом переходимо до виділення звука, який стоїть на кінці слова. В середині слова... «Збери чарівну квітку», «Рибалка», «Поїзд», «Бабусині пиріжки». Такі ігри вправляють дітей не лише у звуковому аналізі, а й розвивають у них кмітливість і водночас перевіряють, як дитина навчилася слухати, виділяти певні звуки в словах.

Ми спробували коротко охарактеризувати зміст завдань кожного етапу роботи з подолання фонематичного недорозвитку, а саме, дислалії в дітей і навели приклади можливих мовленнєвих ігор та вправ.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Правильна звуковимова базується на повноцінному сприйманні фонем мови, на чіткому їх розрізненні. При логопедичному обстеженні встановлюють порушення фонематичного сприймання та слуху, тобто дислалії, роботу слід розпочинати з її розвитку. Формування фонематичних процесів розпочинають з самого початку корекційної роботи в ігровій формі, як на фрон-

тальних, під групових так індивідуальних заняттях. Розвиток фонематичного сприймання розпочинають на матеріалі немовленнєвих звуків і поступово охоплюють всі звуки мовлення, що входять в звукову систему даної мови (від звуків, які вже засвоєнні, до тих, які тільки ставляться і вводяться в самостійне мовлення).

Серед перспективних напрямів подальшого дослідження дислалії в дітей слід зазначити пошук і визначення, поряд із психолінгвістичними, соціо-прагматичних і етнокультурних чинників впливу на покращення процесів комунікації дітей із функціональною і механічною дислалією.

Список літератури:

1. Логопедія / під. ред. Л.С. Волкової, Н.С. Шаховської. Москва : ВЛАДОС, 1999. 680 с.
2. Основи дефектології та логопедія [Текст] : навчально-методичний посібник / Уманський ДПУ імені Павла Тичини, Ін-т розвитку дитини ; уклад. Л.Д. Бегас ; [рец. Потапенко О.М., Січкачук Н.Д.]. Умань : Візаві, 2013. 123 с.
3. Пінчук Ю.В. Основи методики виховання правильної вимови звука при дислалії. *Педагогіка та методики: спеціальний збірник наукових праць*. Київ, 2000. С. 43–49.
4. Рібцун Ю.В. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей молодшого дошкільного віку із ЗНМ : програмно-методичний комплекс. Київ : Освіта України, 2011. 292 с.
5. Рібцун Ю.В. Корекційна робота з розвитку мовлення дітей п'ятого року життя із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення : програмно методичний комплекс. Київ, 2012. 258 с.
6. Савінова Н.В. Коригування мовлення дітей старшого дошкільного віку в ігровій діяльності : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання». Одеса, 2005.

References:

1. Lohopediia (1999) / pid red. L.S. Volkovoi, N.S. Shakhovskoi. [Lohopediia]. Moskva : VLADOS. (in Russian)
2. Osnovy defektologii ta lohopediia [Tekst] (2013): navchalno-metodychnyi posibnyk [Fundamentals of Defectology and Speech Therapy [Text]: a textbook]. Uman : Vizavi. (in Ukrainian)
3. Pinchuk, Yu.V. (2000). Osnovy metodyky vykhovannia pravylnoi vymovy zvuka pry dyslalii [Basics of the technique of nurturing the correct pronunciation of sound during dysplasia]. Kyiv. (in Ukrainian)
4. Ribtsun, Yu.V. (2011). Korektsiine navchannia z rozvytku movlennia ditei molodshoho doshkilnoho viku iz ZNM : prohramno-metodychnyi kompleks [Correctional Training for Speech Development in Younger Preschool Children with ZNM]. Kyiv : Osvita Ukrainy. (in Ukrainian)
5. Ribtsun, Yu.V. (2012). Korektsiina robota z rozvytku movlennia ditei p'iatoho roku zhyttia iz fonetyko-fonematychnym nedorozvytkom movlennia [Corrective work on the development of speech of children in the fifth year of life with phonetic-phonemic underdevelopment of speech]. Kyiv. (in Ukrainian)
6. Savinova, N.V. (2005). Koryhuvannia movlennia ditei starshoho doshkilnoho viku v ihrovii diialnosti [Adjustment of speech of older preschool children in play activities: abstract. for the sciences. degree of cand. ped. sciences]. Odesa. (in Ukrainian)